

9. Затонський В. Національна проблема на Україні (Доповідь на пленумі ЦК ЛКСМУ, червень 1926) – Х.: ДВУ, 1926.
10. Рятто Я.П. Народна освіта на Україні за 10 років революції. – Х., 1927.
11. Скрипник М.О. Культурне будівництво за соціалістичної реконструкції // Більшовик України. – 1929. – № 7 – 8.
12. Скрипник М.О. Основні завдання культурного будівництва за доби соціалістичної реконструкції країни. – Харків: ДВУ, 1929.
13. Шевчук Г.М. Культурне будівництво в Україні в 1921 – 1925 роках. – К.: ВУАН, 1963.
14. Слуцький О.Б. Радянське і культурне будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни (1926– 1929 рр.). – К., 1957.
15. Гриценко М.М. Розвиток народної освіти на Україні за роки Радянської влади. – К., 1957.
16. Афанасьєв В.В., Ветров В.О., Канавенко С.А. Політико-освітня робота на Харківщині в кінці відбудованого періоду (1924-1925) // Питання історії та історії культосвітньої роботи. – Вип. IV. – Х., 1959.
17. Бакуменко П.І. Культурне будівництво в українському селі у 1921-1923 рр. // Збірник наукових робіт викладачів історії КПРС вузів УРСР. – Вип. 4. – Х., 1959.
18. Гутянський С.К. Ленін і українська радянська культура. – К.: Знання, 1963.
19. Ясницький Г.І. Розвиток народної освіти на Україні (1921–1932). – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1965.
20. Беляков М.О. Діяльність партійних організацій України в розвитку творчої ініціативи мас по ліквідації неписьменності на селі (1926– 1929 рр.) // Наукові праці з історії КПРС. – 1971. – Вип. 45.
21. Мороз А.В. Ліквідація неписьменності і розвиток загальної освіти трудящих в 1921 – 1925 роках // Український історичний журнал. – 1976. – № 8.
22. Білоцерківський В.Я. Боротьба за ліквідацію неписьменності на Україні в 1926 – 1932 рр. // Питання історії СРСР. – 1975. – Вип. 20.

Ю.В. Крайсвітня

ДОСЛІДЖЕННЯ ЮРИДИЧНИХ АСПЕКТІВ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ У ДОРАДЯНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

На початку ХХ ст. „аграрне питання” було найактуальнішим у наукових, політичних та громадських колах. Це поняття включало в себе досить широке коло проблем: способи попередження селянських заворушень, малоземелля, низьку продуктивність селянських господарств, проблему існування общини, неефективні методи ведення сільського господарства тощо. Саме цією обставиною можна пояснити різноманітність підходів та наявність численних публікацій з аналізом різних аспектів аграрного питання та потенційних шляхів його вирішення. Тому і столипінська аграрна реформа, з початку своєї реалізації, стала об'єктом прискіпливого аналізу.

Столипінська аграрна реформа була спробою подолання кризових явищ у виробництві, вирішення аграрного питання та інтенсивної капіталізації сільського господарства. Її досвід актуальний в

контексті соціально-економічних процесів, що відбуваються у нашій державі на сучасному етапі. Подальше вивчення аграрних перетворень початку ХХ ст. вимагає аналізу існуючих даних та підведення певних підсумків, підготовки історіографічних праць, які дозволять виявити білі плями у даній проблемі та визначити нові перспективи наукового дослідження.

Автор публікації має на меті на основі неупередженого аналізу відповідної літератури, її критичного осмислення визначити основні аспекти вивчення аграрних законів 1906–1910 рр. сучасниками реформи; з'ясувати, які оцінки столипінського аграрного законодавства містилися у дорадянській науковій літературі; виявити об'єктивні та суперечливі фактори, що обумовлювали зміст і рівень дослідницької роботи у цьому напрямі.

Об'єктом дослідження є історіографія дорадянського періоду, що стосувалась столипінської аграрної реформи (1906–1910 рр.); предметом відповідно зміст джерел та літератури по проблемі, а також дискусії навколо механізму реалізації нового аграрного законодавства.

Аграрні закони 1906–1910 рр. були детально проаналізовані сучасниками з правової, політичної, соціальної і навіть психологічної точок зору. Думки щодо ефективності нового законодавства розділились: від схвальних відгуків до безумовного засудження. У своїх роботах дослідники звертали увагу на той факт, що реалізація реформаційних заходів без юридичного закріплення та розширення прав громадян може спричинити численні зловживання і сваволю на місцях. У роботі, присвяченій правовим аспектам аграрних перетворень, знаний агроном П. Вихляев писав: „... аграрне питання має бути перенесене з економічного ґрунту на правовий” [1, 40]. Лише за таких умов, на думку автора, зміни в аграрному секторі відбудуться з найменшими втратами.

Сучасники реформи розмірковували над проблемою утвердження права приватної власності та її недоторканості в умовах тривалого панування общинної психології у деяких регіонах імперії. Наприклад, письменник і публіцист О. Ізгоев порівнював поняття „священної власності” з іноземною рослиною, яка вкрай важко буде вкорінюватися на російському ґрунті. Вважав шлях, обраний урядом для розв'язання аграрного питання, помилковим. Оскільки основною проблемою, на його думку, було малоземелля селян, а не існування общини [2, 71]. Подібні ідеї про несумісність приватної власності з общинним світоглядом значної частини селянства висловлював О. Леонт'єв, звинувачуючи у такій суперечності державу [3].

Значна увага у роботах того періоду приділена Указу від 9 листопада 1906 р. Цей документ спричинив значні структурні зміни у селянському середовищі. Приватна власність на землю руйнувала селянську общину (громаду), право селян на продаж-купівлю землі сприяло соціальному розшаруванню селянства, зміцненню заможних селянських господарств, розоренню середніх і дрібних. Низка указів 1906 р. була втілена в аграрний закон 14 червня 1910 р. Аналізуючи ці правові акти, спеціалісти критикували їх за значну кількість суперечностей, але все ж визнавали значення документів для

становлення правової держави. У багатьох роботах означеного періоду можна зустріти думку про те, що завдяки прийняттю цих законодавчих актів у Росії створені умови для підтримки найініціативнішої та підприємливої частини селянства, для формування класу приватних власників, тобто закладено підґрунтя для суттєвих громадсько-правових та політичних змін [4; 5; 6].

Звісно, не всі поділяли такі оптимістичні погляди. Сумніви у тому, що нові закони сприятимуть утвердженню приватновласницької психології, висловлював Д. Бородін. У своїй публікації, присвяченій Указу 9 листопада, він зазначав: „новий закон не закріпить ідею власності, а примусить, як і раніше, жадати чужого майна” [7, 592]. Скептичну позицію стосовно столипінського аграрного законодавства займав О. Мануйлов, автор проєкту, покладеного в основу кадетської аграрної програми. Він писав: „нове законодавство не обмежилося відкриттям дверей із обшини для тих, хто бажав вийти з неї; воно безцеремонним способом виштовхувало у ці двері тих, хто за інших умов волів би залишитися в обшинному землеволодінні” [8, 244].

Особливу критику сучасників викликав спосіб, у який був виданий Указ 9 листопада 1906 р., а саме через 87 статтю. Учені та громадські діячі називали цей документ „насилляницьким рішенням давньої суперечки” (П. Мілюков), „автократичним” (О. Билимович), а С. Вітте взагалі не бачив нагальної необхідності у прийнятті подібного закону.

Значна кількість робіт, присвячених правовому аспекту реформи, мають форму детального аналізу, коментарів та пояснень до норм нових аграрних законів [9; 10; 11;]. Варто згадати фундаментальну книгу Ю. Александровського „Закон 14 юнія 1910 года...” [12]. У ній вміщений широкий матеріал щодо законодавчих мотивів державних органів, роз’яснення норм законів. Крім того, праця включає в себе тексти циркулярів різноманітних відомств, Міністерства фінансів та ГУЗіЗу стосовно нових правових норм, а також доповнення та роз’яснення внесених змін щодо регулювання селянського землеволодіння.

З огляду на недоліки та численні протиріччя в аграрних законах, спеціалісти пророкували непередбачувані наслідки та небезпеку виникнення правової плутанини на місцях. Вказували на складність застосування подібних норм на практиці [13, 2; 14, 3].

Юристи та члени наукових товариств, які працювали над аналізом законодавчої бази аграрної реформи, зробили свій внесок у вдосконалення законодавчих актів та усунення деяких недоліків. Автором цілої серії публікацій, присвячених аграрному законодавству Російської імперії, став професор Київського університету Св. Володимира О. Билимович [15]. Ім’я цього вченого, економіста можна сміливо поставити поряд з такими науковцями як М. Туган-Барановський, О. Чупров, П. Струве. Між тим, тривалий час воно було незаслужено забуте. О. Билимович був активним членом київського юридичного товариства. Ґрунтовно досліджував столипінські аграрні закони та механізм їхньої дії на місцях, використовуючи практичний матеріал з Північно-західних губерній імперії. Йому вдалося виявити суттєві недоліки законів. На основі своїх досліджень вчений розробив

рекомендації для уряду, причому деякі з них були враховані у процесі проведення реформи. Зокрема, результатом його роботи стало прийняття закону про сервітути.

Критика аграрних законів міститься у працях Л. Дашкевича [16; 17]. У них дослідник твердив, що перехід до нових форм землеволодіння потребує запровадження тимчасових норм, а в подальшому підготовки ґрунтовних законів. Він висловлював ідею, що руйнування обшинного права та урядові нововведення спричинять безлад, зловживання, бюрократичну тяганину в регіонах.

Характерною рисою робіт, що стосувалися аналізу столипінського аграрного законодавства, є полеміка навколо суто юридичних категорій „домогосподар”, „право власності”, „сімейна власність” та спроби адаптувати їх до нових реалій. Особливо гостро обговорювалася сутність поняття „право на землю”, що пояснювалося політичною боротьбою між партіями, членами яких часто були дослідники. Не менший інтерес викликали практичні механізми реалізації права на землю в умовах російської дійсності, що відображено у тогочасних публікаціях [18; 19; 20; 21].

Сучасники реформи відзначали психологічний спротив нововведенням, особливо в регіонах, де традиційно переважав обшинний устрій. Консервативність правового світогляду селянства, на думку певної частини дослідників, була перепорою на шляху прогресивних змін. У зв’язку з цим з’являється серія праць, присвячених проблемам еволюції обшинного права та особливостям обшинного землеволодіння [22; 23; 24].

Ще одним напрямом роботи фахівців став порівняльний аналіз столипінських правових актів з існуючим аграрним законодавством. Зважаючи на цілий ряд принципово нових положень, деякі дослідники все ж знаходили спільні риси, що поєднували старе та нове законодавство. На думку юриста О. Леонтєва, аграрне законодавство, як і раніше, керується не справжніми інтересами селянства, а політичними і фіскальними цілями [25, 58].

Критичне ставлення до нового аграрного законодавства переважало у дореволюційній історичній та юридичній літературі. Проте частина публікацій цього періоду містить і цілком схвальні відгуки, хоча у кількісному відношенні таких робіт значно менше. Так, статистик Д. Ріхтер відзначав позитивне значення нових земельних законів для розвитку фінансової сфери країни, оскільки вони спричинили активізацію діяльності Селянського поземельного банку [26, 8]. О. Билимович, попри критику деяких положень столипінського законодавства, визнавав його прогресивний вплив на розвиток селянського господарства і не погоджувався з деякими своїми сучасникам, які займали упереджену позицію стосовно законів та твердили про їхню неефективність [27, 49-50]. Правознавець Ю. Александровський переконав критиків реформи у тому, що нові закони не зруйнують сильні обшини, не спричинять процес обезземелення селянства, а лише стимулюватимуть прогресивні тенденції в економічному житті країни. Дослідники М. Лазаревський та О. Леонтєв відмічали переваги нового законодавства, яке, на їхню думку, звільняло селянина в усіх сенсах, гарантуючи бажаними можливості для виходу із

общини, що до Указу від 9 листопада 1906 р. було практично неможливо здійснити.

Отже, юридичні аспекти столипінського аграрного законодавства стали об'єктом прискіпливого вивчення сучасниками. Тематика досліджень охоплювала проблеми формування нового понятійного апарату аграрного права, дослідження змісту нових законів та їхній вплив на господарський, соціальний і політичний розвиток країни. Аналіз відповідної літератури засвідчив перевагу критичних оцінок аграрних законів 1906–1910 рр., що були зумовлені численними суперечностями означених правових актів.

Обсяг наукової літератури та її якісний склад дозволяє зробити висновок про те, що на початку ХХ століття відбувався активний процес формування історіографії по проблемі столипінського аграрного реформування і, зокрема, правового аспекту перетворень.

1. Вихляев П. Аграрный вопрос с правовой точки зрения. – М., 1906.
2. Изгоев А.С. Русское общество и революция. – М., 1910.
3. Леонтьев А. А. Крестьянское право. – СПб., 1909.
4. Голубев В.С. Крестьяне после освобождения – СПб., 1906.
5. Ерошкин А. Указ 9 ноября. Лекция чтения в Москве и Петербурге. – СПб., 1912.
6. Меендорф Ю.Ф. Мысли по аграрному вопросу. – Умань, 1917.
7. Бородин Д.Н. Доклад „Значение Закона 9 ноября 1906 года о выходе из общины” // Вопросы экономической жизни. – 1911. – №2.
8. Мануйлов А. Новейшее законодательство о земельной общине // Вестник Европы. – 1912. – №11.
9. Волков Н. Законы 9 ноября 1906 г. – 11 июня 1910 г. – М., 1910.
10. Ден В. Сборник узаконений и распоряжений по землеустройству и землевладению крестьян. – СПб., 1912.
11. Леонтьев А.А. Крестьянское право. Систематическое изложение особенностей законодательства о крестьянах 2-ое изд., пересмотр. и доп. – СПб., 1914.
12. Александровский Ю.В. Закон 14 июня 1910 года об изменении и дополнении некоторых постановлений о крестьянском землевладении. – СПб., 1911.
13. Вормс А.Э. Реформа крестьянского землевладения и гражданское право. – М., 1910.
14. Самарин Ф.Д. Указ 9 ноября 1906 г. и Положение 18 февраля 1861г. – М., 1908.
15. Билимович А. Д. Землеустроительные задачи и землеустроительное законодательство. – К.: Типография Императорского Университета св. Владимира Акц. О-ва печ. и изд. дела Н. Т. Корчак-Новицкого, 1907.
16. Дашкевич Л. Законодательные последствия ноябрьского указа //Л. Дашкевич. // Московский еженедельник. – 1909. – №24.
17. Дашкевич Л. Аграрный переворот. – М., 1909.
18. Кассо Л.А. Русское поземельное право. – М.: Кн. маг. И.К. Голубева, п/ф „Правоведение”, 1906.
19. Кочаровский К. Р. Народное право. – М., 1906.
20. Прокопович С.Н. Аграрный вопрос в цифрах. – СПб., 1907.
21. Фирсов Д. Социализация земли и право на землю. – М., 1908.
22. Изгоев А.С. Общинное право (опыт социально-юридического анализа общинного землевладения как инструмент гражданского права). – СПб.:

Типо-литография „Надежда”, 1906.

23. Лазаревский Н. И. Лекции по русскому государственному праву. В 2-х т. – СПб., 1910. Т. 2.
24. Чернышев И. Крестьянское право и община. – СПб., 1907.
25. Леонтьев А.А. Законодательство о крестьянах после реформы. – М., 1911.
26. Рихтер Д. И. Государственные, земельные банки в России и их дальнейшая судьба. – СПб., 1917.
27. Билимович А. Д. Разбор положения о землеустройстве. – К., 1910.

В.В. Масненко

„ПАСІЧНИК”, АБО „КРАЩИЙ ЗЕМЛЕРОБ” ІСТОРИЧНОЇ НИВИ: АГРАРНІ СЮЖЕТИ НАУКОВОЇ СПАДЩИНИ ВІТАЛІЯ ПІДГАЄЦЬКОГО

„...сам походжу із села і ніколи не вважав себе справжнім гордячином (тобто „інтелігент у першому поколінні”); іноді серйозно думаю про те, що з мене міг би вийти кращий землероб, ніж історик; часто сприймаю себе самотнім одинаком серед колег-істориків...”

„Отже, самовідчуваю і самоусвідомлюю себе „пасічником”, але, як бачимо, „пасічником” з деякими суттєвими ознаками інших типів”.

В.В. Підгаєцький [1, 122]

„Фах, до якого я готовився і яким займався – хліборобство. Крім того був я в житті своїм військовим і істориком. Всі ці заняття люблю, до них лежить моя душа”.

В.К. Липинський [2, XLIII]

Наукова спадщина видатного українського історика сучасності Віталія Васильовича Підгаєцького (1951-2004 рр.) тільки починає осмислюватися науковим загалом. Проте вже сьогодні очевидно, що внесок цього дослідника у розвиток історичної науки був справді непересічним, оскільки він започаткував новий квантативний напрямок історичного джерелознавства у межах кліометрики, впровадив у реальну дослідну практику математичні, комп'ютерні методи історичних студій. Зокрема, він був одним із фундаторів Міжнародної асоціації „Історія та комп'ютер”. Ним створена Науково-дослідна лабораторія комп'ютерних технологій історичних досліджень (НДЛ Комтехід) у Дніпропетровському національному університеті. Історик підготував досить перспективну школу молодих дослідників, які продовжують справу вчителя [3].

Нашу увагу привернула та обставина, що власне життєве і наукове кредо осмислювалося В. Підгаєцьким у межах „аграрного кола”, а у його науковому доробку помітне місце належало аграрній проблематиці. Хоча основний збуток дослідника охоплює поле теоретичного джерелознавства та історіографії, а найважливіші конкретно-історичні дослідження переважним чином стосувалися проблем історичної урбаністики, все ж окремі його важливі праці були присвячені аграрній історії. Крім того, частина його учнів також плідно досліджує аграрну тематику. Отже, у запропонованій розвідці пропонується виявити і верифікувати наявні у науковій спадщині історика сюжети, пов'язані з